

A gyerekköztársaságtól a demokratikus iskoláig: A. S. Neill és Homer Lane

december 15, 2013

Fóti Péter és Virágh Szabolcs írása

(eredetileg megjelent a Fent és Lent blogon)

Iskola és demokrácia. Mindkét szót igen gyakran használjuk, olykor még egymás viszonylatában is, azonban általában kevesen és kevésbé vizsgáljuk meg, hogy a szépen kerekített mondatokban megfogalmazott elvek vajon mennyire érvényesülnek a gyakorlatban. Pedig létezik egy olyan pedagógiai mozgalom, amelynek tagjai valódi demokratikus iskolákat alapítanak és működtetnek szerte a világon. Ezek az iskolák azt értik demokrácián, hogy az iskolai közösség minden tagja – tehát a gyerekek is – *közvetlen* módon veheti ki részét a döntéshozatalból, azaz a konkrét, mindennapi helyzetekben megnyilvánuló hatalomgyakorlásból. Írásunkban megpróbáljuk vázolni azt az utat – illetve annak egy szeletét –, amely ezen iskolák megszületéséhez és gyakorlatuk kialakításához vezetett.

Born in the USA: köztársaság a köztársaságban

Minden bizonnyal nagyon régre vissza lehetne menni a történeti gyökerek felkutatásában, akár Szókratészig, aki nem előadott, hanem kérdéseket tett fel a tanítványoknak, és természetesen

említhetnénk a pedagógiai proszemináriumok bevett hőseit is: Rousseau-t, Froebelt és Pestalozzit. Felfogásunk szerint azonban a mozgalom gyökere a XX. század eleji Amerikába nyúlik vissza. A XIX. század végén lezajló iparosítás következtében új városok jöttek létre, ahol a társadalom szembetalálkozott a fiataalkorú bűnözés problémájával. (Az iparosítás szó talán nem a legjobb leírása annak, amit mindez jelentett: nevezetesen azt, hogy a korábbi decentralizált társadalom egyre jobban centralizált lett.) Sokféle megoldási mód született a problémára. Az első ilyen próbálkozások közül az egyik magát gyerekköztársaságnak nevezte, de valójában nem sok köze volt a köztársasághoz. Egy William George nevű amerikai hívta életre, aki maga mint legerősebb igyekezett tekintélyt szerezni a többiek előtt, és aztán ezt a tekintélyt használva próbálta a csoportot úgy befolyásolni, hogy az pozitív célokat tűzzön ki maga elé. Egy másik amerikai, akit Homer Lane-nek hívtak, fordított egy nagyot az alapötleten, és egy olyan gyerekköztársaságot hozott létre, amelyben tekintélyét azzal vívta ki, hogy meghagyta a gyerekek szabadságát saját életük irányításában. Ennek keretét ő is a köztársaságban találta meg, amelyben azonban már a mindenkori többség akarata volt fontos. Lane szerepe itt arra szorítkozott, hogy ő javasolta annak az intézménynek a bevezetését, amely a köztársaságokban működő parlamenttel rokon: a heti gyűlések rendszeréről van szó. Mindez tipikus esete annak, hogy valaki céljai eléréséhez nem közvetlen eszközöket, hanem kerülőutakat választ. Amikor Perszeusz azt a feladatot kapja, hogy ölje meg a Medúzát, akkor ő a korábbi próbálkozókkal ellentétben nem ront a Medúzára, és nem válik ennek következtében kővé annak pillantásától, hanem pajzsát mint tükröt használva vágja le a Medúza fejét. Homer Lane kezdeményezése tehát ritka pillanat a történelemben, talán Szolón az antik Athénban bevezetett reformjainak, vagy az amerikai köztársaság megalapításának lokális, mikrováltozataként lehetne jellemezni.

Lane számára az volt igazán fontos, hogy a bűnöző gyerekek egészen más környezetbe kerüljenek: a városból egy vidéki

vettek. Ezek a gyerekek korábban csavarogtak, kisebb-nagyobb kihágásokat követtek el, loptak, raboltak. A mai közvélekedés és uralkodó jogi gyakorlat – ahogy a korabeli is – ennek kezelésére csupán a büntetést ismeri. A bűnözésről azonban Lane nem úgy gondolkodott, hogy az az ember eredendően rossz természetéből fakad, hanem sokkal inkább úgy, hogy szerepet játszanak benne rossz élmények, nélkülözés, szegénység, és ezen túl még valami romantikus tényező is: a bűn elkövetése egyben kaland, ami egy közösségen belül annak elkövetőjének tiszteletet és tekintélyt biztosít. Lane ezt más úton kívánta biztosítani a gyerekeknek: fakadjon a tisztelet olyan dolgokból, amelyek hasznosak a közösségnek, de nem ártanak senki másnak. A kaland ízét helyettesítheti egy új élmény: ilyen lehet az elvégzett munka feletti öröm, de ilyen lehet az iskolai önkormányzatban megtett jó javaslat, vagy éppen győzelem egy sportversenyen. Mindezek úgy adnak a gyerekeknek önbecsülést, hogy az nem rombolja mások önbecsülését, tulajdonát. Az önkormányzat ennél még magasabb szintre is képes emelni a gyerekeket, amikor megélik, hogy a többiek kedvéért kompromisszumokat kell kötniük, hogy a szabadságban benne foglaltatik a többiek igényeinek tisztelete, hogy a demokrácia túlmutat a puszta többségi elven, azaz a kisebbségek és az egyének jogainak tiszteletét is jelenti.

A gyerekköztársaságban Lane visszaadta a gyerekeknek a hatalom egy részét saját életük felett. Nem hagyhatták el ugyan a telepet – persze megszöktek, és gyakran vissza is jöttek –, de a telepen belül meglehetősen nagy szabadságot élveztek: választhattak, hibázhattak, és félelem nélkül élhettek, ha betartották a közösség törvényeit. Lane maga sem állt a törvények felett, azok rá is vonatkoztak, és őt is a törvényszék elé lehetett citálni, mint bárki mást. Többek között ez a fajta „törvény előtti” egyenlőség garantálta, hogy a felnőttiség önmagában még nem jogosít fel a hatalommal való visszaélésre, amely annyira beépült a mai társadalom önképébe, hogy – a látványos fizikai bántalmazáson kívül – a gyerek életében két legfontosabb szocializációs terepen, a családban

és az iskolában az effajta abúzus lényegében észrevehetetlenné vált a közösség legtöbb tagja számára. A felnőttek egy igen jelentős része túlzott félelmeitől vezérelve korlátozza, javítgatja a gyereket, állandóan beleszól abba, amit az csinál, nem veszi figyelembe, hogy valójában mennyi irányításra is van szüksége. Vannak szülők, akik túlzottan beavatkoznak, és vannak, akik mérsékelten, de az mindenképpen kultúránk – igen, a nyugati, humanisztikus értékekre épített kultúrának is – általános jellemzője, hogy csak mi, felnőttek tudjuk, hogy mi a jó a gyerekeknek.

A leírások alapján egyébként Lane maga igen instabil személyiség volt, ugyanakkor képes volt befolyásos emberek jóindulatát elnyerni, akik anyagilag is támogatták őt terveik megvalósításában. Tudatosan letért a gyerekeket büntető, bezáró nevelési útról, és igyekezett elhatárolódni a tanárra, felügyelőre osztott hagyományos szereptől. Amikor egy gyerekközösségben kialakul egy konfliktus, a gyerekek általában rohannak a tanárhoz, felügyelőhöz, és kérik, hogy tegyen igazságot. Lane ezt a szerepet visszautasította, aminek eredményeképpen gyakran káosz tört ki. Lane ilyenkor várt, vagy azt javasolta, hogy a megbeszélést ne ő, hanem egy választott, mindkét fél bizalmát élvező gyerek vezesse. A gyerekek erre azt mondták, válasszunk magunknak rendőrt. A gyerek-rendőrrel sikerült a kaotikus megbeszélést mederbe terelni, az ugyanis fenntartotta a rendet a megbeszélés idejére. Így alakult ki aztán az az intézmény, ami a mai napig is a demokratikus iskolák szíve: a rendszeres gyűlés. Gyűlés, amelynek döntéseit a közösség tagjai tisztelik, betartják, és egyben be is tartatják, tehát átültetik a mindennapi valóságba.

A gyerekek úgy kerültek ebbe a gyerekköztársaságba, hogy Lane eljárta a fiatalok bíróságára, és ha olyan valakit látott a vádlottak padján, akiről azt gondolta, hogy jót tenne neki a gyerekköztársaság, akkor megkérte a bírót, hogy az ítélet részeként utalja be a fiatal oda. Így a fiatalok legtöbbször

kötelezve volt arra, hogy ott maradjon. A gyerekek ezekben a köztársaságokban dolgoztak is, volt saját helyi pénzük, fizetést kaptak, helyi adót fizettek. Ezzel kapcsolatban érdemes elgondolkodni azon, hogy a gyerekmunka mai totális tiltása vajon nem egy eredetileg fontos és hasznos cél eltúlzott megvalósítása-e? A gyerekek kimentése a szülői vagy a feudalista, kapitalista kizsákmányolás alól ilyen rendkívüli gondolat és tett volt, azonban ez mára odáig fajult, hogy a gyerekeknek tilos dolgozni. Holott a munka egy gyerek életében pozitív következményekkel is járhat, ha biztosítva van a megfelelő környezet, és a munka világos, egyértelmű módon járul hozzá a közösség létéhez, jóllétéhez. Ebből az elvből kiindulva Lane a gyerekekkel együtt építkezett szó szerint, tehát köztársaságukat nemcsak szellemi, hanem fizikai értelemben is közösen alkották meg.

Tengerentúli találkozás

Második ilyen gyerekköztársaságát Lane 1913 és 1917 között *Little Commonwealth* néven Angliában működtette, ahol második hősünk, A.S. Neill meglátogatta őt. Hogy került ide ez az akkor 34 éves figura? Neill egy skót tanár család későn érő gyereke volt, aki sok problémával küszködött, amelyek nagyrészt az akkori idők nevelési szokásaiból következtek. Nagyanyja a kálvinista vallás poklával fenyegette, megverték, amikor nővérével együtt azon csípték, hogy egymás nemi szervét vizsgálják; egyáltalán: a családban gyakorlat volt a „rosszalkodásért” járó verés. Ifjúként semmi másnak nem volt alkalmas, csak segédtanítónak, és mint ilyennek, neki is vernie kellett a gyerekeket. Csak későn jutott aztán egyetemre, inspirációt ehhez azoktól a tanároktól kapott, akikkel különböző skót iskolákban együtt dolgozott. Az egyetemet 1912-ben fejezte be, angol szakon. Nem akart tanár lenni, szerkesztőként dolgozott Londonban. Más rövidebb állások után szerkesztője lett egy magazinnak, amelynek 1914

őszén kellett volna megjelennie. Ekkor azonban kitört az első világháború, és Neill, aki katonának alkalmatlan volt, állás nélkül maradt. Mivel azonban igen sok iskolaigazgatónak is be kellett vonulnia, számos állás felszabadult, és Neill már 1914 őszén megbízott iskolaigazgató lett egy kis angliai faluban, Gretna Greenben. Jól ismerte az akkori iskolák és tanárok világát, és tudta, hogy ő ebből nem kér. Azt kereste, hogyan lehetne az iskolát az alapoktól kezdve máshogyan felépíteni. Amint elhelyezkedett az iskolában, el is kezdte kipróbálni az ötleteit, és egyben folyamatosan írt arról, hogy mit és miért tesz. Azt gondolta, hogy a tanár által kikényszerített fegyelemnek semmi értelme nincs, ugyanis annak csak akkor van valódi hozadéka, ha belülről fakad: ha valaki valamit meg akar tanulni, vagy el akar végezni. Ugyanezért annak sincs semmi értelme, amikor egy erősebb (nagyobb hatalmú) megver egy nálánál gyengébbet (hatalommal nem rendelkezőt), ezért megrendezte a korbács temetését, és nem is használta többet. Úgy gondolta, hogy a gyerekek foglalkozzanak azzal, amivel szívesen foglalkoznak.

1915-ben írt egy könyvet első iskolájának történetéről – benne ezekkel a radikális gondolatokkal –, amely nagy sikert aratott. Egyik olvasója levelet írt Neillnek, és ajánlotta, hogy nézze meg Lane Little Commonwealth-jét. Időközben Neillt mégis alkalmasnak találták katonának, és be kellett vonulnia. Még kiképzése alatt (soha nem került ki a frontra) ellátogatott egy szabad hétvégén a Little Commonwealthbe. Amit ott látott és hallott, megváltoztatta az életét. Ez volt az, amit keresett, a hiányzó puzzle-darab, amely korábbi gondolataiba bepasszolt, amelynek segítségével újra az alapoktól kezdve fel lehetett építeni a másik iskolarendszert. Neill ezek után Lane tanítványává szegődött, mert nála a gyakorlatban látta azt, hogy létezik másik út is. Látta, hogy bűnöző gyerekek képesek saját életük irányítására, ha megfelelő környezetbe kerülnek, ami alatt nem csupán a fizikai, természeti környezet értendő, hanem az emberi tényező is, az a gondolkodásmód, ahogy Lane és a többi felnőtt

hozzájuk viszonyult, és az intézmények, amelyekkel körülvette őket. Ott ült a gyűlésen, és csodálkozott, hogy ezek a fiatalok milyen intelligensen irányítják a közösség életét. Mik tartoztak ide? A két legfőbb témacsoport – ahogy a ma létező demokratikus gyűlések gyakorlata is alátámasztja – a személyközi konfliktusok és a mindennapi élet megszervezése volt.

Neill nagyon lelkes lett, és elhatározta, hogy amint véget ér a háború, megpróbál majd csatlakozni a Little Commonwealth stábjához. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert a Little Commonwealthet még a háború vége előtt bezárták. A bezárás valódi oka nem a kísérlet sikertelenségében volt, hanem abban, hogy Lane az oktatási minisztériumban dolgozó fő szövetségese, aki a fiataalkorúak börtöneinek és javító intézeteinek felelőse volt, 1917 elején tragikus módon elhunyt, és utódja ellenségesen tekintett a gyerekköztársaságra.

Summerhill születése

1918-ban, amikor véget ért a háború, Neill ott állt leszerelt katonaként, és azon tűnődött, mihez kezdjen. Sok állomás után végül 1921-ben Németországban megalapította saját iskoláját. Lane-nek annak élete végéig, 1925-ig barátja és tanítványa maradt, és az, ahogyan saját iskolájában a kezdetektől központi helye volt az iskolagyűléseknek, egyértelműen a Little Commonwealth maradandó hatását mutatja. Lane-en keresztül ismerkedett meg az akkor új pszichológiának nevezett irányzattal, amelyet Freud és tanítványai fémjeleztek (Jung, Adler, Reich), és a freudizmus lett Neill fő fegyvere a tradicionális vallásos világnézet ellen, amelynek középpontjában az emberi természet rosszasága, az eredendő bűn állt. Ezzel szemben hirdette Neill – a másik végletbe sodródva – az emberi természet jóságát.

Neill iskolájában nem volt kötelező az órák látogatása, és a tanárok által megtartott órák tartalma is nagyon függött

attól, hogy milyen oktatókat sikerült szereznie, akik így sokkal jobb visszajelzést kaptak arról, hogy mi is érdekli a gyerekeket, és a gyerekeknek is alkalmuk nyílt azokkal a dolgokkal foglalkozni, amelyek megfeleltek érdeklődésüknek. Mindezt Neill azzal indokolta, hogy így ki tudják bontakoztatni kreativitásukat, és – szemben a tradicionális iskolákkal –, nem csorbul szociális fejlődésük, ennek eredményeképp pedig önálló, önmagukat kormányozni tudó felnőttekké válnak. Ennek a hipotézisnek az igazát jól bizonyítja az a 2011-ben, az iskola 90 éves fennállása alkalmából megjelent könyv, amelyben 15 volt summerhilli diák meséli el élettörténetét.[1]

Summerhillel kapcsolatban sokszor szokták említeni a szabadság szót. Mindez a valóságban azt jelenti, hogy a gyerekeknek sok választási lehetőségük van azzal kapcsolatban, hogy mivel foglalkoznak: játszhatnak, vagy bemehetnek azokra az órákra, amelyekre szeretnének. A hagyományos iskolákban szokásos félelem ugyanakkor nem fenyegeti őket: nem kapnak jegyeket, az iskolagyűlés közösen hozott szabályain túl senki nem parancsolgathat nekik, a közösségbeli státuszuk sokkal erősebb, mint egy tradicionális iskolában tanuló diáké. Ugyanakkor természetesen nem tehetnek meg mindent. Kötelességük a közösség törvényeit betartani és betartatni, valamint bekapcsolódhatnak a közösség vezetésébe, mivel ahogy nőnek, fokozódó mértékben terjednek ki jogaik és ezzel párhuzamosan kötelességeik is. Szó sincs itt tehát valamiféle anarchiáról, szó sincs arról, hogy Summerhillben elhanyagolnák a gyerekeket, hogy itt az úgynevezett laissez-faire nevelési stílust gyakorolnák. Sokkal inkább arról van szó, hogy a felnőttek lemondanak a gyerekek feletti túlzott gondoskodásról, a túlgyámolításról.

Summerhill, gondolják sokan, egy hippy kommuna. Ezzel szemben a valóság az, hogy az iskola igen jól szervezett. A közösen hozott szabályokat be is tartják, különben a közösségi gyűlés komolytalanná válik. Abban a pillanatban, amikor a közösen

hozott szabályok komolysága megkérdőjeleződik, el fog tűnni az érdeklődés a közösségi ügyek iránt. Ha emberek magukat a közösségi gyűlések döntései fölé helyezik, ugyanez lesz a helyzet. A törvények megszegőit a közösség figyelmezteti, hogy eltértek a közösen megszabott úttól. Enyhébb esetekben ez lehet egy szóbeli figyelmeztetés, de lehet kisebb vagy nagyobb, az iskola területén elvégzendő közösségi munka is (például takarítás). A visszaesők felkerülhetnek a bully-k (szabályszegők) listájára fél vagy egész napra. Ekkor minden sor végére kell állniuk, nem vehetnek részt szórakoztató programokon, nem mehetnek ki a városba. A következő fokozat a hazaküldés. Ebből tehát nyilvánvaló, hogy aki Summerhillben akar maradni, annak alkalmazkodni kell a közösséghez. A törvények visszatérő megszegése azt jelenti, hogy valaki ezt nem akarja, tehát viselnie kell a következményeit. Ha mindez nem segít, utolsóként marad a döntés, hogy az iskola eltanácsolja az illetőt – ez azonban ritkán fordul elő.

Ellenkultúra, család, újjászületés

A Summerhill iskola, amelyről Neill néhány évente újabb és újabb könyvet írt, természetesen alakult, változott 90 éves története folyamán. Egy szubkultúráról van szó, amelynek sajátos elvei, és filozófiája van. Máshogy látja a gyerekeket, máshogy látja a tanulást, másképp látja a felnőttek szerepét, másképp próbálja meg értékeit a következő generációnak továbbadni.

A 60-as években ez a kis szubkultúra hirtelen híres lett, összefüggésben azzal a mély válsággal, amely a 60-as évek Amerikáját sújtotta, és amely Nyugat-Európára is áttért – ma ezt nevezzük ellenkultúrának. Az ellenkultúra egyik sajátossága az volt, hogy szemben a mindent átható centralizációval, a kis közösségek fontosságát, a

decentralizációt hirdette, vissza szeretett volna térni az amerikai fejlődés kezdeti időszakához, amikor úgy tűnt, ez országosan, makroszinten is lehetséges volt.

Ez az egész társadalmat átalakítani kívánó indulat az iskolarendszerrel kapcsolatban is megfogalmazódott. A mamutiskolák helyett Summerhill jött divatba az ellenkultúra követőinél. Ebben nagy szerepet játszott Neill egy a hatvanas évek elején megjelent könyve, *Summerhill: A pedagógia csendes forradalma* [2], amely sok embernek adott inspirációt a gyerekekhez való viszonyának megváltoztatására. (A könyv negyven év késéssel, 2004-ben magyarul is megjelent.) Neill szemben állt azzal, hogy egy családban mindent a felnőttek, különösen az apa döntsön el, azt támogatta, hogy a gyerekeknek is legyen szavuk a döntésekben. Ugyanakkor ebben is átesett a ló túlsó oldalára, amikor azt hirdette, hogy mindenkinek egyenlő jogai legyenek. Ez a megfogalmazás nem tükrözi vissza a családi élet bonyolultságát. Magában Summerhillben sincs arról szó, hogy úgy általában mindenkinek egyenlő jogai vannak. Az iskola szociális életének irányításában igen, de nem mindenben. A gyerekek jogai és kötelességei is változnak az idők folyamán. A kisebb gyerekeknek ugyan van szavazati joga a gyűlésben, de a meghozott törvények szerint például nem tarthatnak maguknál zsebkést. A nagyok egyedül is bemehetnek a városba, míg a kisebbeknek ehhez egy nagy gyereket kell találniuk, és így tovább. Az iskola életének egy részéről – például új tanárok felvételéről és némely gazdasági kérdésről – pedig az iskolaigazgató és a tanári kar dönt. Ezen kívül természetesen ugyanúgy érvényesek az iskolára Anglia törvényei is, amelyeket szintén nem lehet átlépni.

A Summerhill működéséről felvázolt kép viszont valóban igaz egy jó családra is. A gyerekeknek, ahogy felnőnek, egyre több joguk lehet, ezekhez egyre több kötelességük is, és egy nap valóban egyenlők lehetnek szüleikkel. Addig azonban a felnőtteknek több kötelességük miatt több joguk is van. A kérdés nem is elsősorban a jogok és kötelességek

patikamérlegen való méricskélése, hanem az egész folyamat lefolyása. Általános az, hogy a gyerekeknek nem adják meg azokat a jogokat, amelyeket meg lehetne adni nekik, és nem várják el az ezen jogokhoz tartozó kötelességek teljesítését sem. Ördögi körök alakulnak ki, aminek következményeképp a gyerekek nem az önállóság fele fejlődnek, hanem megmaradnak örökre önállótlan gyerekek. A mai társadalomban tömegesen megtalálható gyerekes felnőttek pedig értelemszerűen képtelenek önálló gyerekeket nevelni. Egy család (és egy iskola) demokratizálása nem azt jelenti tehát, hogy hirtelen jogokat adunk a gyerekeknek, hanem azt, hogy fokozatosan tesszük ezt, és a jogokhoz kapcsolódóan elvárjuk tőle, hogy teljesítse az ehhez kapcsolódó kötelességeit. Itt azonban nem olyasmiről beszélek, hogy ha egy gyerek kap egy biciklit, akkor egy hónapig meg kell írnia a házi feladatot, mert itt a két dolognak egymáshoz nincsen semmi köze. Sokkal inkább olyasmiről, hogy ha a gyerekeknek tanácskozási és akár szavazati joguk van azzal kapcsolatban, hogy hova menjen a család kirándulni, akkor elvárható tőlük, hogy aktívan közreműködjenek a kirándulás előkészületeiben. Egy ilyen családból kikerülő gyerek harmonikusan illeszkedne egy Summerhillhez hasonló iskolába, ahol szintén az egyéni, kisebbségi és többségi jogok és kötelességek rendszerével találkozna. A családban szerzett önállósága kiegészülne az iskolában szerzett önállósággal.

Visszatérve a 60-as évekhez: Neill könyvét sokan megvették, és a lelkesedés nyomán több száz Summerhillhez hasonló iskola nyílt, elsősorban az USA-ban. Megvolt a remény arra, hogy az alapjaitól újra lehet építeni az iskolarendszert, de ez sajnos tiszavirág életűnek bizonyult. A sok közül ennek egyik oka az lehetett, hogy az elmélet nem volt kiforrott, és az iskolákban az élet könnyen elcsúszott arrafelé, amit valóban laissez-faire-nek, a gyerekek magára hagyásának lehet nevezni. A hetvenes évek elején ezeknek az intézményeknek a jó része eltűnt, de az USA-ban megmaradtak a Sudbury Valley iskolák, és megmaradt maga Summerhill is. Jó húsz év telt el addig, míg

egy új szintéren újra erőre kapott a mozgalom. Ez Izraelben történt, ahol ma 25 demokratikus iskola működik (egyesek magán-, mások állami fenntartásúak), és az izraeli alapfokú oktatásba járó gyerekek 1 százaléka ma demokratikus iskolába jár, sőt létezik demokratikus iskolai tanárképzés is. Ezért van az, hogy ha valakinek Izraelben megemlítik a demokratikus iskola kifejezést, akkor nem néz üres szemmel, még akkor se, ha nem ért egyet annak elveivel.

Izrael azonban korántsem az egyetlen ország, ahol képviseltetik magukat hasonló alapokon – de a franchise-szemlélettől jótékony távolságban – működő közösségek: Olaszországtól Németországon át Litvániáig találunk példákat demokratikus iskolákra, sőt olyan a nyugati demokráciafogalom iránt hagyományosan kevésbé érzékeny területeken is születnek efféle kezdeményezések, mint Peru, India vagy Japán. A demokratikus iskolák mozgalma tehát él, ahogy él Summerhill maga is, pusztán létével cáfolva a reformpedagógiák haláláról szónokoló, azok érvényét bagatellizáló oktatáspolitikusok ítéletét, akik meggyőződésből vagy szűklátókörűségből mindent elkövetnek, hogy a decentralizált demokrácia és az iskola a gyakorlatban össze nem egyeztethető, sőt egymást kizáró fogalmak legyenek.

[2] Eredeti cím: *Summerhill: A Radical Approach to Child Rearing*

A képeket Fóti Péter készítette.